

RECENZIJOS

Lietuvių kalbos gramatika. T. III. Sintaksė. V., „Mokslas“, 1976. 1016 p.*

Sulaukėme pagaliau didžiulės studijos – Lietuvių kalbos gramatikos – baigiamojo, trečiojo tomo, kuriame ištaisai nagrinėjami vien sintaksės klausimai. Savo puslapių skaičiumi ir gvildenamomis temomis tai pirmas toks platus ir išsamus šio lietuvių kalbotyros baro veikalas. Jame du dideli skyriai – „Junginiai“ (p. 7–275) ir „Sakiniai“ (p. 277–972), savo ruožtu suskirstyti į smulkesnius poskyrius ir skyrelius.

Veikalas toks didelis, ir jo gvildenamos sintaksės problemos tokios plačios, kad viską išnagrinėti vienoje recenzijoje nėra neįmanoma. Tai būtų tik paviršutiniška tomo apžvalga. Tikėkimės, kad spaudoje, visų pirma filologijos periodikoje, pasirodys ne viena recenzija, kurios įvairiais aspektais vertins tai, ką nuveikė gausus ir kvalifikuotas autorių kolektyvas. Juk iš tiesų padėtas solidus pamatas, kuriuo negalės nesiremti visi paskesnieji lietuvių kalbos sintaksės darbai, bet kuri dalinė studija, nes, anot pačių gramatikos autorių, „(...) lietuvių kalbos sintaksė – tai be galo sudėtinga sistema, kuriai visapusiškai nušviesti dar pririks ir bendrojo pobūdžio, ir ypač monografinių darbų“ (p. 6). Turėdamas visa tai galvoje, šiai recenzijai ir pasirinkau tik vieną didelio („Sakinių“) skyriaus poskyrio („Sudėtinių sakinių“) dalį – „Prijungiamuosius sakinius“ (p. 789–916). Kiti knygos skyriai ir poskyriai liečiami tik tiek, kiek yra susiję su recenzuojamu dalyku.

Lietuvių kalbos prijungiamojo ir apskritai sudėtinio sakinio sandara nebuvo ligi šiol dar pakankamai ištirta, o jos aprašymo ir sakinių grupavimo principai, kaip ir kitose kalbose¹, dar tik formuojasi. Todėl nenuostabu, kad tiriama įvairiais metodais ir pasirenkama įvairios klasifikavimo schemas. Šiandien įvairūs metodai ir įvairios klasifikacijos gali padėti visokiausiais aspektais nušviesti tą tokį sudėtingą ir svarbų visuomenės bendravimo priemonių skyrių. Ir vis dėlto schemas atramos turi būti nuoseklios – to paties lygmens klasės, skyriai ir poskyriai paremti vienu bendru arba keliais bendrais kriterijais². Tai reiškia, kad vienos to paties klasifikacijos lygmens tiriamų reiškinių grupės negalima skirti pagal vieną požymį, o kitos – pagal kitą. Mano akimis, recenzuojamame gramatikos poskyryje tam principui nusižengiama

* Autoriai: V. Ambrazas, Z. Dumašiūtė, D. Juodelytė, P. Kniūkšta, V. Labutis, A. Ružė, N. Sližienė, J. Statkevičienė, A. Valeckienė, E. Valiulytė. Redakcinė kolegija: V. Ambrazas, K. Ulvydas (vyr. red.), A. Valeckienė. (LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto leidinys).

¹ Plg. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 285.

² Plg. Fries Charles C. The Structure of English. New York, 1952, p. 19, 67; London, 1963, p. 74, 338 tt.; Borissewitsch P. Zur syntaktischen Klassifizierung der Wortarten in einer deutscher Grammatik für Ausländer. – „Deutsch als Fremdsprache“, 1970, № 6, S. 440. Dėl loginio bet kurių reiškinių klasifikacijos pamato plg.: Большая советская энциклопедия т. 13. М., 1952, с. 628, ст. Деление объема понятия.

bent kelis kartus. Aukščiausiam sudėtinių sakinių lygmenyje skiriamos trys pamatinės lygiavertės grupės: sudėtiniai sujungiamieji, sudėtiniai prijungiamieji ir bejungtukiai sakiniai. Taigi pamatu imami du kriterijai – jungiamųjų žodžių turėjimas ar neturėjimas, ir jungiamosios priemonės semantika, sintaksinė funkcija. Tačiau antrasis gali būti taikomas tik dviem pirmiesiems šios klasifikacijos lygmenims poskyriams, o trečiajam – ne, nes jis išvis neturi jungiamųjų žodžių. Todėl sistemiskiau būtų buvę skirti tik du aukščiausiojo lygmens poskyrius – jungtukinius ir nejungtukinius (bejungtukius) sakinius.

Dar ryškesnis klasifikacijos kriterijų nesistemiskumas prijungiamųjų sakinių poskyryje. Trys aukščiausio lygmens grupės – funkcinio prijungimo, semantinio prijungimo ir prie pastarųjų prišliję (plg. p. 800) pridurtiniai sakiniai – neturi bendrų skiriamųjų bruožų. Svarbiausias kriterijus – jungiamieji žodžiai (p. 798 § 1757). Tačiau ir jis tik dalinis. Pagal jį gana nesunku skirti dalį (!) semantinio prijungimo sakinių, bet tik tuos, kurie jungiami semantiniiais jungtukais. Tačiau jungiamųjų žodžių kriterijumi negalima nuosekliai paremti net to vieno skyriaus, nes jam atitenka ir gera dalis sakinių su daugiareikšmiais funkciniais jungtukais. Betgi jie jungia ir pirmosios grupės tam tikrų (aiškinamųjų) sakinių dėmenis. Antra vertus, esama ir funkcinio prijungimo (nusakomųjų) sakinių, turinčių semantinį jungtuką *nors* (plg. p. 843 § 1836). Pagaliau didelė dalis funkcinio prijungimo sakinių (pažymimųjų) arba semantinio prijungimo sakinių (lyginamųjų) ir pridurtiniai sakiniai jungiami visiškai tais pačiais jungiamaisiais žodžiais (*kas, kaip*; plg. p. 832 tt. § 1814 ir kt., p. 894 tt. § 1950 ir kt., p. 908 tt. § 1980 ir kt.). Taigi formalusis struktūrinis principas vienas pats yra nepakankamas prijungiamųjų sakinių klasifikacijos pamatas, ir toms išvestas antrasis, semantinis, taip pat dar žodžių junglumo kriterijus. Bet kartu su pirmuoju jie negali būti nuosekliai taikomi visiems trimis aukščiausiojo lygmens pogrupiams. Pavyzdžiui, atraminio žodžio semantika ir junglumas padeda apytikriai išskirti dalį funkcinio prijungimo sakinių (aiškinamuosius). Taigi tai ir vėl tik dalies, o ne visų to paties lygmens grupių požymis, nes tie patys veiksmažodžiai gali būti ir pažymimojo, ir nė kiek ne prasčiau semantinio prijungimo arba pridurtinių sakinių atraminiai žodžiai. Plg.: *Aš žinau* (plg. *tai ir tą*), *katras daug plepa* ir: *Aš žinau, nes jis daug plepa*³. Taigi tas kriterijus netinka antrajam ir trečiajam aukščiausiojo lygmens poskyriui. Ir todėl jie jau paremti ne atraminio žodžio ypatybėmis, o dėmenų tarpusavio santykiu. Taigi to lygmens grupės skiriamos ne pagal bendrus tos pačios hierarchijos požymius, bet kiekviena pagal savo atskirą vis kitokios plotmės reiškinį.

Be abejo, visais tais aspektais ištirti lietuvių kalbos prijungiamuosius sakinius labai svarbu, ir tomo autoriai atliko išties didžiulį, vertingą ir kruopštų darbą – sukaupė, apibendrinę, išanalizavo tokią galybę sakinių prijungimo pavyzdžių, iškėlė ir nusakė svarbias jų sandaros ypatybes. Tačiau prijungiamųjų sakinių sistemos, nuoseklios, logiškos ir lengvai pritaikomos bet kurioms konstrukcijoms, sakiniams, jie, deja, nesukūrė. Mat pasirinktas paprasčiausias kelias – persikelta sistema iš kitų gramatikų, kurios taip pat nėra išvengusios minėtų nenuoseklumų ir trūkumų⁴. Nemažą jų dalį sąlygoja pati sistemos esmė, nes į aukščiausių lygmenį iškeliami požymiai, kurie negali būti bendriausios atramos. Iš tikrųjų ne vienas iš tų požymių į paviršių turėtų išskilti ne schemas viršūnėje, o gerokai žemiau. Ir antra, nors deklaruojama (p. 790 § 1744, p. 798 t. § 1757 ir kt.) atraminis žodžių semantika kaip viena iš svarbiausių klasifikacijos atramų, tačiau daugelyje vietų jos išvis neįmanoma paisyti, ir formaliai panašūs, bet visiškai skirtingos reikšmės prijungiamieji sakiniai aiškiau nediferencijuojami net pačioje grupėje. Pabandyti sukonkretinti tuos priekaištus.

³ Cituojami pavyzdžiai imti iš Žemaitės, Katkaus, Krėvės, Mašiotų, dabartinių rašytojų kūrinių, periodikos. Vienas kitas – iš šnekamosios kalbos.

⁴ Žr. Г. Л. Обсуждение вопросов синтаксиса сложного предложения и его изучения в школе. – „Русский язык в школе“, 1963, № 6, с. 105.

Nėra išvesta ryški riba tarp aiškinamųjų santykinių (įvardžiais prijungtų) ir įvardinių pažymimųjų sakinių. Skirstymo kriterijai nelygiaverčiai – ribota žodžio semantika vienoje grupėje (p. 806 § 1769) ir visiškai jos eliminavimas kitoje, santykis tarp atliepiamojo ir jungiamojo žodžio arba net atliepiamojo žodžio – parodomąjo įvardžio – sulyginimas su atraminio žodžiu (p. 823 § 1795, p. 833 § 1817), lyg aiškinamieji santykiniai sakiniai negalėtų turėti atliepiamojo žodžio (o plg. p. 822 pavyzdžius)! Todėl įvardiniai pažymimieji sakiniai su visiškai kitokios semantikos atraminiais žodžiais, negu aiškinamuosiuose sakiniuose, „savo sandara (...) priartėja prie aiškinamųjų“ (p. 832 § 1813) arba „savo sandara, dėmenų tvarka ir funkcija yra panašūs į aiškinamuosius sakinius su tuo pačiu jungiamuoju žodžiu“ (p. 833 § 1817). Nei iš apibrėžimo, nei iš transformacijų (p. 833 § 1817) nepasidaro aišku, kuri parodomąjo įvardžio forma yra aiškinamojo, kuri pažymimojo santykio ženklas. O toliau ir išvis nebepaisoma nei semantinio, nei gramatinio kriterijaus, ir tokie visiškai panašios (pagal § 1769 apibrėžimą) sandaros ir semantikos sakiniai vieni atsideria tarp aiškinamųjų, o kiti – tarp įvardinių pažymimųjų sakinių: *Ką aš sumaniu, tai žinau vien aš ir ji; Ir čia Mackevičius prabilo apie tai, kas labiausiai jaudino baudžiaminkus* (p. 822 § 1792) ir: *Ko nenumanai, to ir negirk; ir: Ką tik duosi, tai bus gerai; Bet visa tai buvo tik vaikų žaidimas palyginti su tuo, kas dabar gali įvykti* (p. 833 § 1816 ir kt.). Tačiau sakiniai, kurių atliepiamasis žodis (net potencialus) ir santykinis įvardis reiškia daiktą (arba asmenį), nieku gyvu negali priartėti prie aiškinamųjų, kaip teigiama p. 832 (§ 1813), nes tokios semantikos sakiniuose jungiamosios priemonės visada esti kito morfologiniai atitikmenys. Todėl vieno galo yra § 1817 (p. 833) sakinsys (1) (...) *nedrįsdavau padaryti, kas buvo man draudžiama* (aiškinamasis sakinsys) ir (p. 832 § 1813) kito (2) *Kad bent gerai pavyktų parduoti, ką atsivežė* (pažymimasis sakinsys). Antrojo pavyzdžio sintaksiniai saitai prie aiškinamųjų priartėti negali ir dėl atraminio žodžio reikšmės – tai ne tos (vad. aiškinamosios⁵) semantikos veiksmožodis, kuris, kaip apibrėžta p. 806 (§ 1769), eina aiškinamųjų sakinių atraminio žodžiu. Toji riba tarp aiškinamųjų ir pažymimųjų sakinių gali išblėstiti ten, kur atraminiais žodžiais eina minėti aiškinamieji veiksmožodžiai, o konkretaus fizinio veiksmo veiksmožodžiai – tik pavartoti perkeltine reikšme. Kadangi atraminiai jie gali būti tiek aiškinamiesiems, tiek pažymimiesiems sakiniams, tai neretai susidoro tokių pozicijų, kur į atliepiamąjį žodį (ir potencialų) arba jo pakaitą galima žiūrėti ir kaip į morfologinį santykinio įvardžio pakaitą, ir kaip į viso šalutinio dėmens teiginio apibendrinimą. Tuo tarpu p. 822 (§ 1793) cituotas vienas kitas pavyzdys nieku būdu netelpa į aiškinamųjų kategoriją. Plg.: *Piemuo viską žinojo, kas jo laukuose ir miškuose yra; Noriu viską išgirsti, ką gražiausio padainavo mums praeitis*. Taigi viena atraminio žodžio semantika remtis dar per mažą. Beje, esama ir atvirkščių pavyzdžių – ne vieną įvardiniams pažymimiesiems sakiniams skirtą sakinį (p. 832 tt. § 1815 ir kt.) reikėtų perkelti į aiškinamųjų grupę.

Nereikėtų visus (kaip matyti iš skyrelio antraštės) santykinius aiškinamuosius sakinius, neturinčius atliepiamųjų žodžių, laikyti netiesioginiais klausimais (p. 809 tt. § 1775 ir kt.). Netiesioginio klausimo formą tokios konstrukcijos įgyja ne vien dėl įvardžio ar prieveiksmio santykinės ir klausiamosios reikšmės lygiagretiškumo. Jeigu būtų taip, tai visi pažymimieji ir didelė dalis semantinio prjungimo sakinių taip pat būtų netiesioginiai klausimai. Tą reikšmę teikia visų pirma atraminio žodžio semantika – jame slypintis klausimas, abejojimas ar neigimas (p. 809 tt. § 1775 ir kt. vieni prijungiamieji sakiniai yra netiesioginiai klausimai, o kiti – ne). Net to paties atraminio žodžio viena forma (pavyzdžiui, veiksmožodis su neiginiu arba būsimasis laikas) suteikia netiesioginio klausimo reikšmę, o kita (pvz., būtasis laikas, kartais veiksmožodis be neiginio) – ne. Ir apskritai labai gaila, kad kalbamajame skyriuje nėra tam tikro skirsnelio – didesnio ar mažes-

⁵ Dėl termino o žr. Ambrasas V. Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinių struktūriniai tipai. – „Baltistica“, 1972, t. VIII(1), p. 28.

nio, – gvildenančio netiesioginio klausimo sandarą ir semantiką. O pasakytū autoriai, neabejoju, būtų turėję ką.

Bene labiausiai dėmenų santykio semantikos nepaisoma „Nusakomųjų sakinių“ poskyryje (p. 836 tt. § 1825 ir kt.). Jau pats jų reikšmės apibrėžimas yra pernelyg bendras. Sakoma, jog tie sakiniai „dažniausiai (mano išreikta. – V. B.) žymi priežasties – padarinio santykius“ (p. 836). Tačiau niekur toliau nesunkretinama, kokie tie santykiai iš tikrųjų, kuo jie skiriasi nuo priežasties sakinių atitinkamų santykių. Antra vertus, pabrėže, kad tokie santykiai esti dažniausiai, jie turėjo nors trumpai paaiškinti, o kada gi tarp tų nusakomųjų sakinių dėmenų nėra minėtų santykių. Jeigu pagal formalius požymius (jungtuką *kad, jog* ir atitinkamus atliepiamuosius žodžius) išskyrėme vieną bendrą nusakomųjų grupę, kurioje sutapo tradiciniai nusakomieji tarinio, pažyminio ir būdo (p. 837) ir kurie ne kurie kiti sakiniai (p. 840 § 1832), tai gal derėjo įžvelgti dvi grupes pagal to santykio skirtumus. Juk vienur pabrėžiamas pagrindinio dėmens veiksmo ar ypatybės išskirtinis laipsnis kaip šalutinio dėmens veiksmo priežastis, o kitur tikro priežasties padarinio santykio net nėra. Plg.: *Tada paima linksnumas, kad neišlaiką nedainavęs; ir: Visoje apylinkėje neatsiras žmogaus, kad ištisėtų tokiam ranką* (p. 842 § 1834). Tariant tokius sakinius, kuriuose galima įžiūrėti formalias nusakomųjų jungiamąsias priemones (jungtukas *kad, jog*, atliepiamieji žodžiai *taip, tiek, toks*), dar nereikia išleisti iš akių ir pagrindinio dėmens semantinio (ne gramatinio) savarankiškumo. Vienos yra konstrukcijos, kur kalbamais santykiais konfrontuojami du visiškai savarankiški, vienas iš kito kylą veiksmai (pvz., p. 839 § 1831), ir visiškai kitos, kur pagrindinis dėmuo turi tik modalinę funkciją (plg. p. 840 § 1832, dalis, pvz., p. 837 § 1827).

Skiriant aiškinamųjų sakinių grupę pagal linksnio poziciją (p. 817 t. § 1785), neatsižvelgta į atraminio žodžio reikšmės savarankiškumą ir valentingumo pobūdį (tradicinės gramatikos terminais, į stiprųjų ir silpnąjį valdymą). Dėl pakankamo semantinio turinio veiksmožodžiai *barti, girti, išpėti* nereikalauja objekcinio išplėtimo ir sintaksinę poziciją teikia ne aiškinamajam, o semantinio prijungimo (šiuo atveju priežasties) sakinio šalutiniam dėmeniui. Ta patį galima pasakyti apie daugelį § 1788 pavyzdžių. Visur čia *kam, kodėl, kad, kadangi*.

Pasitaiko pavyzdžių, kurie ne į savo „langelį“ patekę turbūt vien dėl apsirikimo. Štai nusakomiesiems skirtas *Toks ir paukštis, ka d savo lizdą teršia* (p. 837 § 1827) iš tikrųjų yra sąlygos (arba priežasties) sakiny. Tikslu sakiniams skiriamas aiškiausias nusakomasis su sudėtinu jungtuku *kad jog* (p. 888 § 1936). Abejotinas arba bent aiškiai nemotyvuotas yra skyrimas įvardiniams tų pažymimųjų sakinių, kuriuose atliepiamasis žodis eina nederinamuoju pažyminiu (I_{kn})⁶. Tai modelis $I_x + T/PC \rightarrow I_{knD} : (...)$ kuris (...), *to balsas* (p. 834 § 1819 b).

Tokia plati ir tokios paskirties gramatika turėtų pateikti vienokia ar kitokia forma visus žinomus bendrinės kalbos prijungiamųjų sakinių modelius ir visas dėmenų prijungimo išgales. Tačiau jau net funkcinio prijungimo sakinių stinga ne vieno modelio. Pavyzdžiui, jeigu autoriai rado reikalą būdvardinių pažymimųjų sakinių skirsnyje paminėti santykinio įvardžio *ka* konstrukciją (p. 829 § 1808), tai visiškai pamatuota būtų buvę, kaip savitą, gana dažną įvardinių, retesnę būdvardinių pažymimųjų sakinių modelį, iškelti ir santykinio įvardžio kieno jungiamus sakinius: *Tuo tarpu karalius* (plg. *tas*), *kieno tas miškas buvo, išjojo medžioti*. Tačiau *tas* santykinis įvardis net nepamínėtas nei tarp būdvardinių, nei tarp įvardinių pažymimųjų sakinių jungiamųjų žodžių (plg. p. 823 § 1795 ir § 1796, p. 831 § 1812).

Stinga pažymimųjų sakinių poskyryje dviejų modelių, kurie yra tarpiniai tarp būdvardinių ir įvardinių pažymimųjų arba būdvardinių pažymimųjų ir aiškinamųjų santykinųjų sakinių. Skai-

⁶ Čia ir toliau vartojami ženklai: I_k – atliepiamasis žodis (koreliatas), n greta k rodo jo sintaksinę reikšmę – nederinamasis pažymynis; I_x – santykinis įvardis, D – daiktavardis (pažymimasis žodis), T/PC – tarinys arba predikatinis centras. Strėlė – prijungiamoji kryptis.

tytojui, be abejo, būtų pravartu žinoti tų archajiškų lietuvių kalbos konstrukcijų paplitimą: vieni iš jų (1) labai reti, randami tik senesniuose raštuose ir tautosakoje, o kiti (2), nors vartojami tik su prepoziciniu šalutiniu dėmeniu, pakankamai dažni ir dabartinėje bendrinėje kalboje. Tai du modeliai: (1): $I_s D + T/PC \rightarrow I_k D + T/PC$ ir (2) $T/PC \leftarrow I_k D + T/PC$, kur tarp D ir I_k , tarp D ir I_s yra atributinis santykis. Tarpiniai tie modeliai yra tuo, kad ženklas D esti viename, bet kuriame dėmenyje fakultatyvus. Pirmajame jis gali būti lengvai perkeltas iš šalutinio dėmens į pagrindinį, ir dėl to visas sakinyvis virsta būdvardiniu pažymimuoju. Jeigu tą ženklą D išbrauktume iš I modelio pagrindinio dėmens, tai vietoj pažymimojo rasis dabartinėje kalboje labai dažnas aiškinamasis sakinyvis:

1. *Tėveli mano, parodyk man kelelį, katruo keleliu ašai važiuosiu.*
2. *Katras arklys bėga, tam dar su botagu drožia.*

Gramatikoje apskritai vykusiai iškeltas atliepiamojo žodžio vaidmuo prijungiamajame sakinyje. Tačiau ir vėl stinga vieno kito modelio, konstrukcijos ar varianto. Reikėtų (pvz., p. 826 § 1802) išskirti tokias konstrukcijas, kuriose parodomasis įvardis neturi išskiriamosios reikšmės, nes rodo santykį su kontekstu, o ne šalutiniu dėmeniu. Plg. *Apsivilkęs jis dryžu miliniu švarku, mivi tokiomis pat kelnėmis, kurios sukištos į pilkas marškonas kojines.*

Pateikti (p. 834 § 1818) ne visi galimi atliepiamojo žodžio *tas, ta, tai* pakaitai. Juo gali eiti ir įvardis *šis, šitas*, ir asmeninis įvardis. Taip pat ne visi suminėti atliepiamojo žodžio galimi linksniai (p. 832 § 1815). Pavyzdžiui, įvardinių pažymimųjų sakinių šalutiniam dėmeniui atliepiamasis žodis (šiuo atveju būtinas) rodo ir vietininko poziciją. Tai reti ir vartojami dažniausiai tam tikro žanro literatūroje, bet įmanomi ir dabartinėje bendrinėje kalboje pasakymai: (...) *kas myli pasaulį, nėra jame* (Bretkūno – *tame*) *Tėvo meilės.*

Be neapibrėžiamųjų įvardžių *kažkas, kiekvienas, niekas, pats, vienintelis*, atliepiamaisiais žodžiais eina ir neapibrėžiamieji įvardžiai *koks, (ne) vienas, visas* ir kt. Neparodyta, kurie iš jų kokį ir kada sąlygoja santykinį įvardį. Pavyzdžiui, *kažkas, visas, visa, niekas* arba visada, arba tam tikroje pozicijoje reikalauja tik santykinio įvardžio *kas*.

Pabrėžiama, kad atliepiamieji žodžiai dažniausiai esti fakultatyvūs (išskyrus įvardinius pažymimuosius sakinius, kurių atliepiamasis žodis yra su prielinksniu, p. 833 § 1816; tikslo sakinius, jei atliepiamasis žodis su neiginiu – p. 888 § 1934 ir dar vienas kitas atvejis). Tačiau liko nepastebėta viena būtino atliepiamojo žodžio konstrukcija, būtent ta, kur jis eina nederinamuoju pažyminiu. Plg. *Kurie turi darbo su cheminiais procesais, tų nosys didelės*. Vertas dėmesio yra fakultatyvumas ir būtinumas sąlygos, ypač aiškinamuosiuose, sakiniuose su keliais atliepiamaisiais žodžiais. Antra vertus, neparodytas tam tikras sąlygos sakinių modelis, kuriame žodelis *tai* yra dvilypės semantikos (turi ir atliepiamojo žodžio, ir sudėtinio jungtuko komponento funkciją). Plg. *Jei man neteks susitikti su Didžiąja Strėle (...), tai (= ne tik: jei... tai, bet ir: Tai, kad neteks susitikti (...)) bus didžiausias nepasisekimas mano gyvenime.*

Derinamųjų pažymimųjų sakinių grupė visiškai pamatuotai remiama santykinio įvardžio ir pažymimojo žodžio daliniu (giminės ir skaičiaus) derinimu (p. 824 § 1797). Tačiau būtų buvę logiška parodyti ir išskirtines konstrukcijas, kuriose tas dalinis derinimas dar labiau apribotas pagrindinio arba šalutinio dėmens vidinės sandaros. Dabartinėje bendrinėje kalboje (rašomojoje) natūralus yra arba visiškas santykinis įvardžių *koks, kuris* nederinimas, arba tik vienos kurios kategorijos – giminės ar skaičiaus – derinimas⁷.

Nereikėjo iš akių išleisti ir būdvardinių pažymimųjų sakinių, kurių santykinis įvardis derinamas su kiekio kilmininko valdomuoju žodžiu, o atliepiamasis žodis rodo apibendrintą šalutinio

⁷ Pavyzdžius žr.: Būda V. Ar visada deriname santykinį įvardį. – „Kalbos kultūra“, 1970, Nr. 19, p. 21 tt.

dėmens santykį (atributinį) su junginio valdančiuoju žodžiu. Jose santykinio įvardžio derinimas gali būti laisvai keičiamas. Tada keičiasi tik atliepiamojo žodžio sintaksinė pozicija – jis derinamas su valdančiuoju žodžiu, o santykinis įvardis – su valdomuoju. Jų modelį būtų galima pavaizduoti šitaip: $\{kD_{kk}D_k \rightarrow \{s + T/PC$, kur, be jau minėtų ženklų (žr. 6 išnašą), D_{kk} reiškia daiktavardį, valdantį kiekio kilmininką, o D_k – tą valdomąjį kilmininko linksnį. Plg. *Dabar jis pakilo kaip tų šmėklų būrys, nusakis* (plg. *tas būrys šmėklų, kurios*) buvo kitados *apgules Pahaq; Iš tiesų, V. Stonis – bene paskutinis iš tos grupės poetų, kuriems Maironis buvo svarbiausia atrama.*

Pamiršti (plg. p. 893 § 1948, p. 894 tt. § 1950 ir kt.) lyginamieji sakiniai su sudėtinu jungtuku *kam kad, lyg kad, negu kad* (*Jau verčiau tegu vaikai taisosi pasivogdami, negu kad jo ranka duotų kam norints*). Tarp nusakomųjų sakinių be atliepiamųjų žodžių nerandame modelio *per (daug)+ būvardis (prieveiksmis) ← kad + T_i*, kur T_i reiškia tariamosios nuosakos tarinį: (...) *tik jos per daug nedrąšios, per bailios, kad būtų išdrįsusios būti tokios mandagios.*

Ir ypač gailla, kad neminima net tokia didelė ir svarbi semantinio prijungimo sakinių grupė, kaip santykiniai sąlygos sakiniai. (Beje, jie ko gero labiausiai netinka prie pasirinktosios klasifikacijos schemas ir naikina ribą tarp funkcinio prijungimo ir semantinio prijungimo sakinių.) Jų modelį galima išreikšti šitaip: $J_c \{s/P_s + T/PC \rightarrow \{k + T/PC$, kur J_c – sąlygos jungtukas; $\{s/P_s$ – santykinis įvardis arbarieveiksmis, T/PC – tarinys arba predikatinis centras (veiksniu gali eiti ir santykinis įvardis. Tuo atveju $\{s$ įeina į PC). $\{k$ (atliepiamasis žodis) gali būti ir potencialus. Plg. *Jei kas nor gyventi ir gerų dienų regėt, (tas) teramdai liežuvį savo*. Teisybė, jie ligi šiol nebuvo minimi mokyklinėse gramatikose, tačiau bendrinėje kalboje yra tokie dažni, kad Leonardas Drotvinas skiria nemažą savo kandidatinių disertacijos poskyrį⁸, ir mokslinėje gramatikoje jų apėiti nederėjo. Vargu ar gali patenkinti skaitytoją pastaba, kad „pasitaiko ir aiškinamųjų sakinių su jungtuku *jei*, turinčių sąlygos reikšmės atspalvį“ (p. 808 t.). Tai taip pat labai dažni bendrinės kalbos sakiniai, labai įvairios sandaros ir semantikos, kurios nieku būdu nenusakys vienu sakiniu ir vienu vieninteliu pavyzdžiu.

Kalbant apskritai apie pasirinktą tiriamąjį objektą, būtų galima autoriams prikišti, kodėl jie taip mažai vietos teskyrė kelių atraminių žodžių prijungiamiesiems sakiniams. Dėl to, sakysime, § 1800 (p. 825) neišryškėja santykinio įvardžio derinimo išgalės, kai pažymimieji žodžiai yra nevienodo skaičiaus ir nevienodos giminės daiktavardžiai. Pagaliau išleista iš akių ir tai, kokiais sintaksiniais ryšiais gali būti tarpusavyje susiję tie būdvardinio sakinio pažymimieji žodžiai (vienas toks pavyzdys jau buvo cituotas, kalbant apie atliepiamojo žodžio derinimą). Kad tai ne tik vienarūšės sakinio dalys, galime matyti iš tokio pavyzdžio: *Tamošius su Jonu, kurių rėžiai gretaėjo, traukė abudu į vieną pusę, kiekvienas pagal savo rėžį*. Jeigu būtų buvę plačiau pažvelgta į aiškinamuosius ir įvardinius pažymimuosius sakinius su keliais atraminiais žodžiais, tai būtų išryškėjęs vienas didelis struktūrinis sakinio dalies ir šalutinio dėmens skirtumas. Jau nėra reikalo net aiškinti plačiau, kad vienas pats tarinys papildinį valdo ne taip pat, kaip atitinkamą šalutinį dėmenį (p. 790 § 1744) – nėra jame žodžio, kuris turėtų atraminio žodžio reikalaujamą formą – galūnę. O jeigu esti keli nevienodo sintaksinio valdymo (valentingumo) atraminiai žodžiai, tai šalutinis dėmuo gali remtis visomis jų teikiamomis sintaksinėmis pozicijomis, o papildinys – ne, nes jį varžo morfologija – galūnė. Plg. (...) *kas skriaudžia pargriautą, to ir aš nepasigailėsiu, tą ir aš nuskriausiu; Mes taip pat tikėjome ir net supratome, kad taip reikia*). Cituotuose sakiniuose pakeisti šalutinį dėmenį papildiniu, priderančiu nuo kelių nevienodo valdymo atraminių

⁸ Дротвинас Л. Условные предложения в русском и литовском языках. Временные соотношения сказуемых форм. Вильнюс, 1958, с. 385 tt. (VUB); Būda V. Sąlygos prijungiamieji sakiniai. Jų vartojimo, konstrukcijos ypatybės ir ydos. – „Mūsų kalba“, 1972, Nr. 7, p. 8tt.

žodžių, neįmanoma. Tačiau tai nereiškia, jog tarp papildinio ir atitinkamo šalutinio dėmens esanti neperžengiama praraja – ir vienas, ir kitas remiasi ta pačia – papildinio – sintaksine pozicija. Semantinio prijungimo, ypač sąlygos sakinių poskyryje, dėl atsiribojimo nuo kelių atraminių žodžių konstrukcijų neturime plataus ir išsamaus vaizdo, kokią įtaką sąlygos ar priežasties ir padarinio santykiams turi teigimo, neigimo, gramatinių laikų ir nuosakų koreliacija pagrindiniame dėmenyje ir abiejuose dėmenyse.

Autoriai gali, žinoma, teisintis buvę priversti daryti nemažą atranką dėl milžiniškos knygos apimties. Be abejo, jie teisūs. Atrankos reikėjo, bet skaitytojas turi teisę vietomis suabejoti, ar visada ji vykusi. Galbūt reikėjo verčiau išleisti arba bent gerokai trumpiau teminėti įvairius periferinius dalykus, retus arba beveik išvis bendrinėje kalboje neegzistuojančius prijungiamojo sakinio reiškinius, ir pačioje gramatikoje dažniausiai pateikiamus petitu (p. 829, 835, 855, 859 ir kt.). Antra vertus, tomas galėjo gerokai sumažėti, jeigu būtų labiau atsijotos iliustracijos. Mano akimis, kone kiekviename puslapyje buvo galima atmesti beveik pusę, o kur ne kur ir dar didesnę dalį pavyzdžių, tegul ir labai gražių, gerų, tačiau retai kada teiškeliančių kitokį, negu visi kiti pavyzdžiai, prijungimo modelį. Yra daug tokių vietų, kur pavyzdžių nereiškėjo 10–19, o visiškai būtų pakakę 2–5 eilučių⁹ (p. 809 t., 814 ir kt.).

Esama poskyryje ir metodikos riktų. Visų pirma apie jungtukus ir jungiamuosius žodžius. Tai labai svarbus prijungiamųjų sakinių sandaros elementas. Tačiau gramatikoje nėra apibrėžta net pati jungtuko sąvoka, ir todėl žodelius, stovinius jungtuko pozicijoje, vienus laiko jungtukais (pvz., *vos tik* p. 860 § 1875; *tegu!* p. 883 § 1924), kitus (*ar, bene, gal, net, nors*) laiko „jungtuko funkciją atliekančiomis dalelytėmis“ arba „jungtukams artimomis dalelytėmis“, pasitaikančiomis „jungtukui būdingoje pozicijoje“, ir pan. (p. 723 § 1624, p. 807 § 1770, p. 810 § 1775 d, p. 843 § 1836). Toks tų žodelių reikšmių skyrimas nėra bent kiek aiškiau pamatuotas, ir jis atrodo net abejotinas, prieštaraujantis tos pačios gramatikos II tomo (V., 1971, p. 673 t.) klasifikacijai, taip pat dalelytės, kaip tarnybinės kalbos dalies, apibrėžimui¹⁰. Jungtukais, jeigu stovi atitinkamoje pozicijoje, reikėtų laikyti ne tik cituotus žodelius, bet ir *esą, neva*, sustabarėjusias veiksmažodžių formas *girdi, rodos, tartum (tarytum)*, kurios dabartinėje kalboje eina ne tik kaip modaliniai žodeliai greta senybinių jungtukų, bet ir perima jų sintaksinę prijungiamąją funkciją.

Kalbant apie specifinius jungtukus (arba, kaip vadinama kalbamame tome, – dalelytes, atliekančias jungtuko funkciją), būtų derėje pasakyti ir apie jų lemiamas dėmenų vidinės sandaros ypatybes. Sakysim, *nors*, kaip nuolaidos jungtukas lemia vienokią šalutinio dėmens tarinio formą, o kaip nusakomųjų funkcinio prijungimo sakinių jungtukas (p. 843 § 1836) – kitokią, liepiamosios nuosakos (vienaskaitos) II asmenį.

Atskirai minėtinas jungtukas ir santykinis prievieksmis *kur*, nes nėra preciziškai išvesta riba tarp dviejų to žodžio sintaksinių funkcijų. Pirma. Jungtuku *kur* pamatuotai laikomas toks (p. 829 § 1807), kuris ženklina ne vietos reikšmės daiktavardį ir todėl negali būti semantinis vietos aplinkybės rodiklis šalutiniame dėmenyje (*Paieškok man to peilio, kur vakar bulves skutai*). Antra. Bet jungtuku laikomas ir toks, kuris sieja šalutinį dėmenį su vietos reikšmės, net vietos ap-

⁹ Tekstą buvo galima trumpinti ir techninėmis priemonėmis – šriftu. Iliustracijų petitas būtų gerokai sutrumpinęs visą knygą. Antra vertus, gramatikos puslapių skaičių išpučia ir nemaža dalis labai ilgų, žalgių sutrumpinimų, kurie su skaitmeniniais ženklais turi 10, 13, 14 ar net daugiau spaudos ženklų (plg. *Myk – PutS I 200; SimonP1 45; SimonOBT 206; VaižgRR I 39* ir kt.). Šeštadalis ar net pentadalis eilutės – tai lyg ir per daug simboliui, kuris tik lokalizuoja iliustraciją ir nieko negali pasakyti apie tiriamojo reiškinio esmę.

¹⁰ „(...) dalelytės nieko tiesiogiai neįjungia: jos tik gali susieti atskirų žodžių turinį su pašios reikšmės sąvokomis“. Labutis V. Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. – „Literatūra ir kalba“, 1962, t. VI, p. 367.

linkybe einančių daiktavardžių, nors šiuo atveju šalutiniame dėmenyje jis ženklina veiksmo vietą ir atitinka klausiamąjį prievieksmį *kur* (*Mes priėjome pamiškę, kur ramiai dūzgė bitės*). Trečia. Tačiau kuo paaiškinti tada, kad tas žodis sakinyje (p. 889 § 1938) *Kur paukštis skrenda, ten plunksnos krenta* laikomas jau prievieksmiu? Juk tiek antruoju, tiek trečiuoju atveju *kur* visiškai lengvai galima pakeisti parodomuoju prievieksmiu *ten* arba bet kurioju kitu vietos prievieksmiu, jeigu šalutinį dėmenį laikysime palyginti autosemantišku (kam, rodos, neprieštarauja nė autoriai). Ir pagaliau. Nelabai suprantamas yra teigimas, kad „prievieksmis *kur* šalutiniame dėmenyje neturi sakinio dalies funkcijos ir neįeina į šio sakinio dėmens junginius“ (p. 889 § 1938). Tai yra principinis klausimas¹¹, nes ta sakinio dalies funkcija atimama (žr. t. p.) ir iš santykinio laiko prievieksmio *kada* (taip pat plg. p. 794 § 1750 teigimą). Autoriai būtų gerai padarę plačiau paaiškine, kuo reiškiasi tas santykinų prievieksmių savarankiškos sintaksinės funkcijos išblankimas. Antraip negalima įžiūrėti skirtumo tarp jungtuko ir santykinio prievieksmio, nes ir vienas, ir kitas „neįeina į šalutinio dėmens žodžių junginius ir neina sakinio dalimis“ (p. 790 § 1745 plg. su cit. iš p. 889). Tačiau *kur* kas tikriau būtų pasakyti: į šalutinio dėmens žodžių junginius neįeina tik jungtukas *kur*, o santykinis prievieksmis tiek aiškinamuosiuose, tiek semantiniu prijungimo sakiniuose įeina. Ir ne tik tiesiai, bet net per prielinksnius (plg. p. 891 § 1942), o atitinkamą aplinkybę žymi taip pat apibendrintai, kaip ir klausiamasis prievieksmis.

Šlubuoja vienas kitas apibrėžimas ir aiškinimas. Štai teigiama (p. 789 § 1743), kad pagrindinio dėmens požymis esąs nesijungimas prie kito dėmens: „Prijungiamojo sakinio dėmuo, prie kurio jungiamas šalutinis ir kuris pats nėra prijungtas prie kito dėmens (mano išretinta. — *V. B.*), vadinamas pagrindiniu“. Užtenka atskleisti recenzuojamo tomo p. 910 tt. (skyrių „Kelių dėmenų prijungiamieji sakiniai“, pvz., kad ir p. 914 § 1988, p. 916 § 1992), ir pamatysime, jog laipsniško prijungimo sakiniuose pirmojo šalutinio dėmuo yra pagrindinis antrojo laipsnio šalutiniam dėmeniui, o šis savo ruožtu trečiojo ir t. t.

Tik iš dalies teptiimtinas teiginys, kad „sakinuose su įvairias funkcijas turinčiais jungiamaisiais ir atliepiamaisiais žodžiais dėmenų santykis išlieka toks pat“ (p. 831 § 1812). O iš tiesų dėmenų tarpusavio santykis nepridera tik nuo *santykinio* įvardžio linksnio. Jei jo nekeistų atliepiamojo žodžio linksnis, tai turėtume peržiūrėti ir vientiesio sakinio kategorijas — pripažinti, jog veiksnio ir papildinio santykis su tariniu esąs visiškai toks pat. (Bet plg. p. 279 § 523 ir p. 454 § 961).

Taip pat negalima ištaisai sutikti su teigimu, kad būdvardinių pažymimų sakinių šalutinio dėmens sintaksinis santykis visiškai nepridera nuo pažymimojo žodžio linksnio (p. 823 t. § 1796). O iš tikrųjų reikia neišleisti iš minties pažymimojo žodžio semantikos. Jeigu tai daikto reikšmės žodis, tai iš tiesų gramatika teisi. Per jį šalutinis dėmuo nesisieja su jokia kita savarankiška sakinio dalimi, kuri galėtų modifikuoti atributinį santykį ir suteikti šalutiniam dėmeniui gretutinę reikšmę. Tačiau visiškai kas kita, jeigu pažymimos asmens reikšmės ir ypač įvardėti (pronominalizuotis) linkęs daiktavardis. Šalutinis dėmuo per tokį atraminį žodį siejasi ir su pagrindinio dėmens tariniu, yra veikiamas jo junglumo. Jis gali net užimti sintaksinę pažymimojo žodžio poziciją ir iš būdvardinių pereiti į įvardinių grupę, nes pats daiktavardis tokiose konstrukcijose esti fakultatyvus.

Diskutuotinas ir vienas kitas prijungiamojo sakinio mokslo terminas arba šiaip nenuoseklus. Galima tik pasidžiaugti naujuoju prijungiamojo sakinio komponentų pavadinimu — šalutinis ir pagrindinis dėmuo. Tai ne tik panaikina tam tikrą gramatinės realybės ir terminijos neatitikimą, bet ir parankiau stilistiškai. Tačiau esama ir abejotinų, šlifuočių ir tobulintinų terminų.

¹¹ Suprantamesnė atrodo priešinga nuomonė: „Prievieksmis, eidamas jungiamuoju žodžiu, rodo ne tik jungiamųjų dėmenų semantinį sintaksinį ryšį, bet dar turi tam tikrą nurodomąją nominatyvinę reikšmę, t. y. užima sakinyje tokią pat vietą, kaip daiktavardis“. — Žukauskaitė J. Jungtukas ar prievieksmis? — „Kalbotyra“, 1976, t. XXVII(1), p. 82 t.

Visų pirma *pažymimieji sakiniai* (p. 823 tt. ir kt.). Pagal lietuvių kalbos sintaksei įprastas sąvokas tas terminas tetinka daliai prijungiamųjų sakinių – vien tiems, kurių atraminis žodis yra daiktavardis ar jo poziciją užėmusi kokia kita kalbos dalis, bet ne parodomasis įvardis, kuris išvis nėra linkęs daiktavardėti. Kaip sakoma (p. 398 § 816), „įvardžiai pažyminių paprastai neturi“. Tai kyla klausimas, ką gi pažymi šalutinis dėmuo įvardiniuose sakiniuose, o ypač tokiuose, kur to įvardžio išvis nėra, kur jis tik galimas, numanomas?

Pats pažymimųjų sakinių grupių pavadinimas *būdvardiniais* ir *įvardiniais* nesukuria simetriškos terminų poros, kokia turėtų ženklinti to paties lygmens reiškinių grupes. *Būdvardiniais* prijungiamieji sakiniai pavadinti gramatinės ypatybės pamatu – pagal tai, kad atitinkamas šalutinis dėmuo jungiamas prie daiktavardžio panašiai, kaip būdvardis prie pažymimojo žodžio (plg. p. 823 § 1795). O *įvardiniais* atitinkami sakiniai pavadinti leksiniu pamatu – pagal esamą arba galimą atliepiamąjį žodį. Dvi vieno lygmens prijungiamųjų sakinių grupės ir vėl skiriamos ne pagal tą patį kriterijų, o todėl ir jų pavadinimai sudaromi ne pagal lygiareikišnius struktūrinius požymius – vienas pagal atliepiamojo žodžio semantiką, o kitas pagal šalutinio dėmens santykį su atraminiu, pažymimuoju žodžiu, kuris pats gali turėti tą atliepiamąjį žodį.

Veikalo autoriai turėtų dar atidžiai pasvarstyti tuos terminus ir kalbamos klasės porai surasti vykesnį atitikmenį. Tuo tarpu kitus du (žemesniojo lygmens) terminus nesunku būtų pako-reguoti. Pirmąją grupę reikėtų pavadinti *daiktavardiniais prijungiamaisiais sakiniiais* – pagal žodį, su kuriuo šalutinis dėmuo arčiausiai susijęs. Beje, taip bent vieną kartą tie sakiniai ir yra pavadinti pačioje gramatikoje (p. 824 § 1796).

Antra vertus, mūsų kalboje yra ir konstrukcijų, kurios klibina net įvardinių pažymimųjų sakinių apibrėžimą ir pavadinimą, nes vietoj įvardinio eina prievieksminis atliepiamasis žodis. Plg. *Kokis gimė, taip ir kalba*.

Baigdamas šias pastabas, dar kartą noriu pabrėžti didžiulį darbą, kurį nuveikė akademinės gramatikos III tomo, jos „Prijungiamųjų sakinių“ poskyrio autoriai ir redaktoriai. Tai bus rimta atspara naujiems mūsų prijungiamųjų sakinių tyrimams.

Vytautas Būda